

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД МОВОЮ ПРОЗИ М. СТЕЛЬМАХА ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

*Алла Ярмолюк,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України*

УДК 372.8:811.161.2'35

У статті розкрито особливості компетентнісного підходу до навчання мови в загальноосвітній школі; визначено умови реалізації його під час вивчення синтаксису в 9 класі. Схарактеризовано систему комплексних вправ із синтаксису складного речення, яку розроблено відповідно до дібраних критеріїв і спрямовано на формування компетентної мовної особистості. Представлено зразки вправ, що містять тексти з творів М. Стельмаха, завдання до них.

Ключові слова: *компетентна мовна особистість, синтаксична компетентність, мовленнєві ситуації, комунікативно-діяльнісний підхід, комплексні вправи, проза М. Стельмаха.*

Поставлення проблеми. Серед духовних вартостей кожної людини і всього суспільства визначальне місце належить рідній мові. «Мова не тільки засіб спілкування, а й природний резервуар інформації про світ, насамперед про свій народ. ... Мовна культура – це надійна опора у вираженні незалежності думки, розвиненості людських почуттів, у вихованні діяльного, справжнього патріотизму» (Русанівський В.) [4, с.3-4].

Курс української мови в загальноосвітній школі посідає особливе місце серед шкільних предметів і згідно з сучасними вимогами суспільного життя потребує рішучої переорієнтації процесу оволодіння учнями знаннями про мову й набуття мовленнєвих умінь до повноцінного комплексного опрацювання всіх ліній змісту мовної освіти, визначених Державним стандартом, – мовленнєвої, мовної, соціокультурної і діяльнісної (стратегічної). Ці лінії формують комунікативну компетентність особистості, сприяють розвиткові її самосвідомості (зокрема, національної), патріотичному, морально-етичному та естетичному вихованню, готовності реалізувати себе в суспільстві.

Вивчення мови має сприяти не лише внутрішній організації знань, розвитку особистих якостей і здібностей учнів, а й виробленню здатності застосовувати компетентності в житті.

Важливе місце в навчанні української мови належить синтаксису, у якому найповніше виявляється функціональна значущість мовних одиниць і роль їх у досягненні комунікативної мети. Тому учень повинен не тільки знати закономірності сполучуваності слів і побудови речень, виражальні можливості різних синтаксичних структур, а й уміти користуватися ними в різних *мовленнєвих ситуаціях*. Вивчення синтаксичних явищ у системно-структурному аспекті (за традиційною методикою) не відповідає повною мірою означеним вимогам. Для свідомого опанування учнями 9 класів синтаксичної будови мови як засобу спілкування необхідно навчити їх розуміти закономірності функціонування синтаксичних одиниць, особливості використання синтаксичних конструкцій у мовленнєвих ситуаціях для досягнення комунікативної мети, знати правила мовленнєвої поведінки в різних умовах спілкування й уміти дотримуватися їх. З цією метою розроблено систему завдань і вправ, що ґрунтується на вивченні лінгвістичних явищ, які можна спостерігати в текстах соціокультурної тематики. Тексти для вправ дібрано за визначеними критеріями, одним із яких є використання кращих зразків української художньої прози.

Аналіз останніх досліджень з означеної проблеми. Незважаючи на тривалі дослідження складного речення, нині в мовознавстві існують різні підходи до аналізу його як смислової і формальної цілісності, досі немає усталеної класифікації складного речення. Називаючи зразки, за якими будується таке речення, моделями (а не структурними схемами), українські мовознавці І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська визначають його як нову одиницю порівняно з простим реченням. Важливим, на думку А. Загнітка, є визначення місця і статусу формалізованих засобів зв'язку в складному реченні, оскільки деякі дослідники розглядають безсполучникові речення у межах складносурядних і складнопідрядних речень. Під час вивчення безсполучникових складних речень у 9 класі ми дотримувалися погляду на

природу цієї синтаксичної одиниці тих мовознавців, які розмежовують сполучникові й безсполучникові речення (Белошапкова В., Грищенко А., Дорошенко С., Мельничук О., Поспелов М.) [1; 2; 5; 7, с. 208-209].

Вивченню синтаксичної будови мови з погляду комунікативного призначення її присвячені наукові праці вітчизняних і зарубіжних лінгвістів (Адамець П., Аругтюнова Н., Вихованець І., Всеволодова М., Городенська К., Гуйванюк Н., Гнаткович Т., Єрмоленко С., Загнітко А., Золотова Г., Іваницька Н., Кухарчук І., Матезіус В., Мельничук О., Плющ М., Слюсарева Н., Шульжук К.). Під час аналізу праць з'ясовано, що перевагами *комунікативно-діяльнісного* підходу є можливість вивчати синтаксичну будову мови як динамічну систему й досліджувати функціонування синтаксичних одиниць у різних мовленнєвих актах, текстах. Це сприятиме формуванню в учнів умінь комунікативно виправдано й доцільно використовувати під час спілкування синтаксичні засоби мови.

Ідею поєднання системно-описового й комунікативно-діяльнісного підходів покладено в основу дослідження І. Кухарчук «Комунікативно-діяльнісний підхід до вивчення синтаксису у мовній освіті вчителів української мови та літератури», яке ґрунтується на системному описі синтаксичних явищ, на усвідомленні системи і внутрішньої структурної організації мовних одиниць, які функціонують у реальних актах комунікації. Визначальними лінгводидактичними *принципами* навчання синтаксису автор називає такі: *комунікативної спрямованості; встановлення комунікативного навантаження синтаксичних категорій; функційно-стилістичний; розгляд речення в єдності значення, форми й функції; вивчення мовних одиниць на основі текст; ситуаційності; комунікативної доцільності й практичної спрямованості*) [3].

Мета статті – розкрити особливості компетентнісного підходу до навчання мови в загальноосвітній школі та з'ясувати умови реалізації його під час вивчення синтаксису в 9 класі; презентувати зразки комплексних вправ із синтаксису складного речення вправ, що містять тексти творів М. Стельмаха і завдання до них.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури дав змогу виокремити положення, покладені в основу вивчення синтаксису складного речення в 9 класі.

З'ясувавши, що реалізація *компетентнісного підходу* під час навчання мови найповніше здійснюється на рівні синтаксису, ми виділили ознаки комунікативної діяльності, яка проявляється в оволодінні мовною і мовленнєвою компетентністю. Це такі: усвідомленість, умотивованість, ситуаційність, взаємозумовленість продуктивних і репродуктивних видів цієї діяльності. Важливим показником високого рівня як загальної, так і мовленнєвої культури особистості є володіння *синтаксичною компетентністю*, яка передбачає знання синтаксичних засобів мови, здатність розпізнавати будову й розуміти смисл їх, правильно й комунікативно доцільно використовувати в різних мовленнєвих ситуаціях синтаксичні одиниці різних структурних рівнів (словосполучення, речення, ССЦ, текст), синтаксичні конструкції різних видів і сполучних засобів (речень складних сполучникових, безсполучникових, із різними видами зв'язку) з урахуванням функційно-стильових різновидів мовлення відповідно до теми, мети, ситуації спілкування, провідних жанрів комунікації.

Для ефективного формування синтаксичної і пунктуаційної компетентностей учнів необхідно на уроках української мови більшу увагу приділяти здійсненню взаємозв'язку з іншими предметами, що, з одного боку, дасть змогу дев'ятикласникам осмислювати й синтезувати здобуті знання, трансформувати їх у цілісну світоглядну картину світу, інтеріоризувати загальнолюдські й національно-культурні цінності, а з другого боку, – сприятиме досконалому володінню мовою і представленою в ній культурою, стане умовою й засобом самовираження кожного. Основою для здійснення цього завдання слугує система комплексних вправ і завдань, що містить навчальний текстовий матеріал соціокультурної тематики. Це *комплексні вправи*, розроблені з урахуванням текстоцентричного підходу. Систему мовленнєвих завдань у них спрямовано на формування в учнів таких *умінь*: розпізнавати складні синтаксичні конструкції в навчальному тексті

соціокультурної тематики, в усних висловленнях; усвідомлювати лінгвістичну природу цих речень та осмислювати комунікативну роль їх у писемному й усному мовленні. Передбачено виконання завдань на основі опорного навчального матеріалу (аналіз текстів різних типів, стилів і жанрів мовлення; редагування текстів; навчальний переклад; створення висловлень на основі тексту), які сприяють удосконаленню вмінь дев'ятикласників у репродуктивних і продуктивних видах мовленнєвої діяльності. Ситуаційні, творчі завдання спрямовані на формування вмінь добирати комунікативно доцільні синтаксичні засоби мови та оперувати ними для розв'язання завдань комунікації в непередбачених висловленнях.

Запитання, сформульовані до навчальних текстів соціокультурної тематики, дають змогу з'ясувати залежність використаних автором мовних одиниць від змісту, типу й стилю мовлення. *Конструктивні* вправи сприяють усвідомленню граматичної структури синтаксичних конструкцій, формуванню в учнів умінь створювати різні моделі складних речень і доцільно використовувати їх у власному мовленні.

Цілеспрямованість формування синтаксичної компетентності здійснюється через спеціально підібраний текстовий матеріал, який має комплексно реалізувати цілі навчання української мови: комунікативну, освітню, виховну. Для вчителя текст – засіб формування системи цінностей, комунікативної, мовної та українознавчої компетентності учня, а для самого учня – джерело інформації, об'єкт розуміння, вивчення й естетичного сприймання. Щоб реалізувати практичні цілі навчання, тексти повинні моделювати реальні сфери спілкування, комунікативні ситуації та презентувати мовленнєві засоби для вирішення їх; освітня мета використання текстів полягає в їхній наповненості країнознавчою інформацією, автентичності (здатності відтворювати реальну ситуацію в країні, у світі); розвивальна роль тексту полягає в сприянні розвитку пам'яті, мислення, емоційного інтелекту, творчої уяви учнів.

Функціональність навчальних текстів соціокультурного спрямування полягає в тому, що вони мають відповідати своїм методичним функціям у системі навчання: презентувати мовний матеріал, навчати видів мовленнєвої

діяльності, стимулювати дискусії, бути моделями вирішення комунікативних завдань, тобто відображати зміст навчання.

Навчальні тексти мають містити інформацію як про рідну країну, так і загалом про світ. При цьому сам зміст текстів є функціональною інформацією, тобто предметом навчального, культурного й побутового спілкування, у той час, як коментар до нього – фонова інформація, яка містить відомості про норми і традиції спілкування, у чому й проявляється країнознавча актуальність та адекватність навчального матеріалу.

Добір текстів соціокультурної тематики сприяє стимулюванню дев'ятикласників до вивчення української мови та до навчальної діяльності загалом. Тексти повинні бути цікаві за змістом, мати пізнавальну й естетичну цінність, містити проблемні ситуації, спонукати до роздумів і аргументації власної думки, стимулювати навчальну діяльність. Наведемо приклади таких вправ, які містять уривки з творів Михайла Стельмаха і завдання для спостереження над мовними явищами.

Вправа. Прочитайте виразно текст. Визначте тему, стиль тексту, доберіть заголовки.

А тим часом хурделиця плела навколо холодні сіті, турляла його в груди, залітала під повіки, вибивала з них сльози і заморожувала їх на щоках. Гей, не заточуйся, не падай, хлопче, бо ж на весілля ідеш! Він, пригинаючись, прикривав очі рукою і все глибше і глибше вгрузав у сніги. Через якийсь час уже не знав, чи йде шляхом чи полем, і до болю приєднався страх. Ось Богдан вище пояса вскочив у якийсь рів, набрав повні халяви снігу і довго не міг виборсатись із нього. А виборсавшись, почав роззуватися, щоб витрусити холоднечу. Розмотались онучі, мороз псом ухопився за пальці. Дубіли ноги, дубіло обличчя, і тільки серце кричало безнадією і болем.

Навколо все більше густів сірий морок, за ним ішла вечірня година. Коли ж він добереться до села, до чужого весілля, до своєї хати, де влітку на плетений тин кладуть святі голови соняшники?..

Зупинившись, він побачив, як негадано розступився морок, а з нього зелено проглянуло літо. І вже не гуготіння метелиці, а гарячий дзвін бджоли вчувся йому, під ним м'яким туманцем курилась сизо-зелена мітлиця. Припасти

б до неї, відпочити б на ній. Ноги самі підігнулись, та раптом чийсь голос випростує його.

Він рукавицею стирає з очей сніг, стирає видіння, плечем розсовує завірюху — і вперед, уперед, бо тільки в цьому твій порятунок.

Запитання і завдання. 1. За допомогою яких художніх засобів автор передає стан персонажа, висловлює своє ставлення до події?

2. Назвіть у тексті складні речення, визначте види їх. Якого стилістичного забарвлення надають висловленню безсполучникові складні речення?

3. Які синоніми використовує автор, щоб описати хурделицю? Доповніть цей синонімічний ряд, запишіть дібрані синоніми.

Вправа. Прочитайте текст за особами, дотримуючись інтонації.

За високою стрункою дзвіницею, що теж поривається вгору, десь у білому підхмар'ї зникають лебеді, але дзвін їхніх крил ще озивається в мені, а може, то вже озиваються розбуджені дзвони на дзвіниці?

— От і принесли нам лебеді на крилах життя, — говорить до неба і землі мій дід Дем'ян; у його руці весело поблискує струг, яким він донедавна вистругував шпиці.

— Життя? — дивуюсь я.

— Еге ж: і весну, і життя. Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках та озерах, розмерзнеться сік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю.

— Діду, а які у сонця ключі? — ще більше дивуюсь я, бо й не догадувався досі, що воно, наче людина, може мати ключі.

— Золоті, внучку, золоті.

— І як воно відмикає ними землю?

— А ось так: якоїсь доброї години гляне сонце із свого віконечка вниз, побачить, що там і земля, і люди, і худібка, і птиця помарніли і скучили за весною, та й питає місяця-брата, чи не пора землю відімкнути? Місяць кивне головою, а сонце посміхнеться і на промінні спустить у ліси, у луки, в поля і на воду ключі, а вони вже знають своє діло!

Я уважно слухаю діда і раптом страхаюсь:

— Діду, а сонце не може їх загубити, як наша мама?

— Що, що, надзигльований? — мов сіро-блакитнаві, побризкані росою безсмертники, оживають старі очі. Дід ошелешено підкидає вгору брови, потім одгетькує мене вільною рукою і починає сміятись.

- Запитання і завдання.** 1. Від імені яких осіб ведеться розповідь? Як ви можете описати стосунки між дідусем і онуком? Які цінності засвоїла дитина?
2. Проаналізуйте, які речення частіше використовують учасники діалогу: прості, ускладнені, складні. Як це характеризує їхнє мовлення?
3. Назвіть у тексті складні речення з різними видами зв'язку, установіть смислові зв'язки між частинами їх, поясніть розстановку розділових знаків.
4. Зробіть висновок про роль складних речень у тексті.

Вправа. Уявіть ситуацію: під час підготовки проекту «Моя родина» ви одержали завдання інсценізувати діалог членів родини (дідуся й онука, дочки й матері тощо). Самостійно або використовуючи відомості з тексту, складіть репліки (запитання й відповіді). Розіграйте діалог за особами. З'ясуйте, чи досягнув мети висловлення кожен персонаж.

Вправа. Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

I. Випишіть із творів Михайла Стельмаха по 2 складних безсполучникових речення, у яких між частинами ставиться кома, крапка з комою, двокрапка, тире. З'ясуйте особливості використання таких речень у творах письменника.

II. Складіть невеликий твір-міркування на тему «Чий вплив позначився на формуванні мого світогляду: батьків, друга, вчителя?». Використовуйте складні речення різних видів. Обґрунтуйте вибір стилю твору.

Вправа. Оцініть власну навчальну діяльність під час вивчення розділу «Складне речення»: чого навчилися, як оцінюєте рівень знань про складні речення різних видів. Визначте теми, що були складними для вас. Якими бачите свої подальші кроки для вдосконалення навчальних умінь.

Таким чином, для досягнення мети сучасного навчання – сформуванню компетентнісного мовця – необхідно розробити спеціальну систему вправ і завдань, які містять тексти різних стилів і жанрів, моделюють життєві ситуації.

Виконуючи ці вправи, учні не тільки аналізують мовні явища, спостерігають за функціонуванням синтаксичних конструкцій у текстах, але і вчаться використовувати їх у різних мовленнєвих ситуаціях.

Література

1. Гуйванюк Н. Експресивний синтаксис: досягнення і проблеми / Ніна Гуйванюк // Актуальні проблеми синтаксису: міжнар. наук. конф., 19 – 21 жовтня 2006 р.: матеріали конф. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 267 – 265.
2. Дудик П.С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови: підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К: Академія, 2010. – 384 с.
3. Кухарчук І. О. Комунікативно-діяльнісний підхід до вивчення синтаксису у фаховій підготовці вчителя-словесника / І. О. Кухарчук // Українська мова і література в школі. – 2005. – № 2. – С. 50-54.
4. Культура української мови : довідник / С. Я. Єрмоленко, Н. Я. Дзюбишина-Мельник, К. В. Ленець та ін. ; [за ред. В. М. Русанівського]. – К.: Либідь, 1990. – 302 с.
5. Сучасна українська літературна мова : Підручник /А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; [за ред. А. П. Грищенка]. – 3-тє вид., допов. – К.: Вища школа, 2002. – 439 с.
6. Стельмах М. П. Вибрані твори / Михайло Стельмах / [передм. М. Ткачука]. – К.: Сакцент Плюс, 2005. – 736 с.
7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук – 2-ге вид., допов. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – 408 с.

Alla Yarmoliuk

OBSERVATION ON LANGUAGE OF M. STELMAKH'S PROSE IN THE STUDY OF COMPLEX SENTENCE

In the article the features of competence-based approach to language learning in secondary school was described. The conditions for the implementation

of its syntax while studying in grade 9 were determined. Author determined system of integrated exercises with complex sentence syntax, which is developed in accordance with terms related criteria and aimed at forming competent linguistic identity. Exercise samples containing texts from the writings of M. Stelmakh and the tasks to them are represented.

Keywords: linguistic competent person, syntax competence, speech situation, communicative approach, comprehensive exercises, Stelmakh`s prose.

Алла Ярмолюк

НАБЛЮДЕНИЕ НАД ПРОЗОЙ М. СТЕЛЬМАХА В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В статье раскрыты особенности компетентностного подхода к изучению языка в общеобразовательной школе; определены условия реализации его в ходе изучения синтаксиса в 9 классе. Охарактеризована система комплексных упражнений по синтаксису сложного предложения, разработанная в соответствии с отобранными критериями и направлена на формирование компетентной языковой личности. Представлены образцы упражнений, которые содержат тексты из произведений М. Стельмаха и задания к ним.

Ключевые слова: компетентная языковая личность, синтаксическая компетентность, речевые ситуации, коммуникативно-деятельностный подход, комплексные упражнения, проза М. Стельмаха.